

ارائه الگوی حکمرانی خدا مدار

غلامرضا بردبار *

شیما ضرابی زاده **

طاہر صالحی ***

پذیرش نهایی: ۱۳۹۴/۷/۲۸

دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۱۲/۱۳

چکیده

هدف این پژوهش، شناسایی و استخراج ابعاد، عوامل و معیارهای حکمرانی خدامدار و ارائه الگویی مناسب است. این مقاله ضمن مروری بر ادبیات حکمرانی خوب، عوامل مورد نظر اندیشمندان اسلامی را مورد تحلیل قرار می‌دهد و چارچوبی را به منظور طراحی الگوی حکمرانی خدامدار پی می‌افکند. الگو در سه بعد و پانزده عامل طراحی، و به عنوان الگوی پیشنهادی به منظور بهبود طرحها و برنامه‌های حکومت اسلامی ارائه شده است.

کلید واژه‌ها: حکمرانی خدامدار، حکمرانی خوب، حکومت اسلامی، مدیریت اسلامی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

gbordbar@yazduni.ac.ir

* استادیار دانشگاه یزد

** نویسنده مسئول: دانش آموخته کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی دانشگاه یزد

shimazarabizade@gmail.com

taher2018@yahoo.com

*** دانش آموخته کارشناسی ارشد مدیریت اجرایی دانشگاه یزد

مقدمه

هدف این پژوهش شناسایی و استخراج ابعاد، عوامل و معیارهای ارزیابی حکمرانی خدامدار در کشور در وضعیتی است که الگوهای معمول در تبیین آنها با دشواری روبه‌رو است. حکمرانی در آموزه‌های قرآنی معنا و مفهومی فراتر از آن دارد که در علوم سیاسی متعارف از آن بحث می‌شود. حکمرانی هر چند به معنای فرایند به‌کارگیری سیاستها و تصمیم‌گیریها از سوی مقامات رسمی در دستگاه سیاسی است در مفهوم قرآنی با کاربردهای ویژه‌ای که برای آن بیان می‌شود، مفهومی فراتر پیدا می‌کند که می‌توان گفت حکمرانی در آموزه‌های قرآن، خلافت و ولایت از سوی خداوند برای بسترسازی کمال‌یابی بشر است. از این‌رو، همه چیز در محور توحید و تکامل انسانی، معنا و مفهوم می‌یابد (آملی، ۱۳۸۷).

با عنایت به لزوم حاکمیت ارزشهای الهی در کشورهای اسلامی، لازم است شیوه خاص حکمرانی خدامدار نیز در آنها اجرا شود تا به موفقیت منحصر به فرد خود دست یابند که همان تعالی انسانی است. این مقاله پس از بیان تعاریف مختلف صاحب‌نظران از مدیریت اسلامی و جمع‌بندی آنها در پاسخ به سؤال چستی حکمرانی اسلامی به ارائه تعریفی جامع از حکمرانی اسلامی می‌پردازد و سپس با بررسی روش‌شناسی مطالعات مدیریت اسلامی و تلفیق و جمع‌بندی دیدگاه‌های مختلف در مدیریت اسلامی، الگوی مناسبی را برای شناخت حکومت اسلامی ارائه می‌کند. از آنجاکه اسلام مدعی است برای تمام زندگی بشر برنامه دارد برای نوع حکومت نیز برنامه دارد. با توجه به نقش دین، ایدئولوژی و سنتها در شکل‌دهی به بینش عمومی و انگیزه‌ها و رفتارهای اجتماعی و اقتصادی مردم و دولتها، اجرای دستورالعملهای نظریه حکمرانی خوب نمی‌تواند بدون توجه به آموزه‌ها و سنتها و نهادهای اسلامی به نتیجه برسد. از این‌رو در این مقاله در پی آن هستیم تا با استفاده از ادبیات رو به گسترش نظریه حکمرانی و مطابقت عوامل حکمرانی خوب با آموزه‌های قرآن و سخنان و عملکرد امام علی (ع) در دوره کوتاه زمامداری آن حضرت، که ملهم از دین مبین اسلام است، الگوی جامعی از حکمرانی اسلامی ارائه شود. با استناد به آیات و آموزه‌های قرآنی، حکومت به عنوان ضرورتی اجتماعی در راستای بسترسازی کمال بشری و با محوریت توحید و با توجه به نگرش سیاسی - اجتماعی قرآن اثبات می‌گردد؛ حکومتی فراتر از ماهیت متعارف آن در علوم سیاسی که با توجه دقیق و عمیق به آیات قرآن بخوبی قابل اثبات

است. این درحالی است که سیره نبوی (ص) و ائمه معصومین و روش ایشان در اصرار بر برقراری حکومت نیز در همین راستا ارزیابی می‌شود. در پژوهش پیش رو با مرور ادبیات و مبانی نظری پژوهش، ضمن تبیین تعاریف مختلف حکمرانی، ابعاد و عوامل آن، اقدام به ارائه الگوی مفهومی پژوهش شده و با استفاده از شیوه دلفی فازی، عوامل و معیارهای آن مورد پالایش قرار گرفته است.

مبانی نظری

مفهوم حکمرانی خوب

فکر حکمرانی خوب در مقابل حکمرانی ضعیف^۱ مطرح شده است. همان‌گونه که هاتر و شاه^۲ (۲۰۰۰) اشاره می‌کنند در حاکمیت ضعیف: (۱) قوانین و مقررات بیش از اندازه از کارکرد مناسب می‌کاهد و فساد اداری را ترویج، و رقابت را تضعیف می‌کند. (۲) اولویت‌گذاری نامناسب به تخصیص نامناسب منابع می‌انجامد. (۳) ناتوانی در وضع قوانین و رفتار حکومتی مناسب که هادی توسعه باشد، مشهود است.

حکمرانی که از آن به "رفتار یا شیوه حکم‌روایی و نیز اداره کردن" می‌توان تعبیر کرد، تعاریف متعددی دارد که از جمله مهمترین آنها تعریف بانک جهانی است. بانک جهانی، حکمرانی را حالت اعمال اقتدار در مدیریت منابع اقتصادی و اجتماعی معرفی می‌کند. این بانک سه جنبه حکمرانی یعنی الف) شکل رژیم سیاسی ب) فرایند اعمال اقتدار در مدیریت منابع اقتصادی و اجتماعی برای توسعه ج) ظرفیت حکومت برای طراحی، تدوین و اجرای خط‌مشی‌ها و وظایف اجرایی را ذکر می‌کند. برنامه توسعه سازمان ملل (UNDP)^۳ حکمرانی را اعمال اقتدار اداری، سیاسی و اقتصادی در مدیریت هر کشور در تمامی سطوح آن می‌داند و دستگاهی که مسئولیت اعمال حکمرانی را بر عهده دارد، حکومت نامیده می‌شود (ویس،^۴ ۲۰۰۰).

در حالی که بسیاری از عوامل در توسعه نقش مهمی ایفا می‌کنند، حکمرانی خوب همواره به‌عنوان ابزار حیاتی پیشبرد توسعه پایدار به رسمیت شناخته، و نیز عنصری بسیار مهم در راهبردهای

1 - Poor Governance

2 - Huther & Shah

3 - United Nations Development Programmer

4 - Weiss

توسعه در نظر گرفته شده است. حکمرانی خوب به ترویج پاسخگویی، شفافیت، کارایی و حاکمیت قانون در همه سطوح می‌پردازد و اجازه می‌دهد مدیریت کارای منابع انسانی، طبیعی، اقتصادی و مالی در توسعه عادلانه و پایدار به‌منظور تضمین مشارکت جامعه مدنی در فرایند تصمیم‌گیری به‌کار گرفته شود (کاردوس، ۲۰۱۲). در بیشتر فرهنگ‌های لغت، حکمرانی را اعمال اقتدار در مدیریت سازمان، مؤسسه یا دولت و حتی در سطح جهانی مطرح کرده‌اند. مفهوم حکمرانی همانند حکومت می‌تواند خوب یا بد باشد که خوب یا بد بودن براساس ویژگی‌های آن شناخته می‌شود که حاصل تجمیع دیدگاه‌های برخی از نهادهای بین‌المللی است. لیون^۱ (۲۰۰۰) حکمرانی خوب را با اقتباس از تعریف آن در استرالیا، مدیریت اثربخش منابع اقتصادی و اجتماعی کشور معرفی می‌کند، به گونه‌ای که چنین مدیریتی شفاف، پاسخگو، عدالت‌جو و باز باشد. در مجموع و با توجه به مطالعات انجام‌شده (روی و تیسدل^۲، ۱۹۹۸؛ تیلور^۳، ۲۰۰۰؛ ویس، ۲۰۰۰؛ مویس^۴، ۲۰۰۱) این ویژگی‌های مشترک را می‌توان برای حکمرانی خوب برشمرد:

(۱) وجود و تقویت ساختارهای دموکراتیک

(۲) شفافیت، پاسخگویی، هوشمندی و توسعه مشارکت‌جویانه

(۳) احترام به حقوق بشر و قانونگرایی.

شاید دقیقترین تعریف حکمرانی در گزارش کمیسیون حکمرانی جهانی یا "همسایگی جهانی ما" (۱۹۹۵) آمده باشد: "حکمرانی مجموعه‌ای از روش‌های فردی و نهادی، عمومی و خصوصی است که امور مشترک مردم را اداره می‌کند. حکمرانی فرایندی پیوسته است که از طریق آن منافع متضاد یا گوناگون را همساز می‌کند و اقدامی همکاری‌جویانه انتخاب می‌گردد. دولت شفاف، کارآمد و درستکار بر شایسته‌سالاری، قوانین و مقررات ساده و روشنی استوار است و حاکمیت قانون به گونه‌ای منصفانه اعمال می‌شود" (میدری و خیرخواهان، ۱۳۸۳). از این رو، این گونه می‌توان استدلال کرد که حکمرانی خوب، زمینه‌ساز توسعه دولت و دیگر بخش‌های هر کشور است.

1 - Lyon

2 - Roy & Tisdell

3 - Taylor

4 - Mobius

ابعاد حکمرانی خوب

علاوه بر این تعاریف و ویژگیهای متفاوت، سازمانهای مختلف برای حکمرانی خوب، شاخصهای متفاوتی بیان کرده‌اند که نشان می‌دهد کارکردهای مختلف دارد. هاتر و شاه شاخصهایی مانند مشارکت شهروندان، دولت‌محوری، توسعه اجتماعی و مدیریت اقتصادی را برای ارزیابی حکمرانی خوب برشمرده‌اند و معتقدند که هرچه موفقیت در دستیابی به شاخصهای یاد شده بیشتر باشد، کشور به حکمرانی خوب نزدیکتر خواهد شد (مقدسی، ۱۳۸۹). برنامه توسعه سازمان ملل متحد نیز اجماع‌محوری، مشارکت، قانون‌محوری، کارایی و اثربخشی، عدالت و برابری، مسئولیت‌پذیری و شفافیت را شاخصهای حکمرانی خوب برشمرده و بر تأمین حقوق شهروندی و مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری و اجرای آن تأکید کرده است (یونسکاپ^۱، ۲۰۰۲). در پژوهش دیگری که با هدف بررسی وضع حکمرانی در ۱۷۷ کشور جهان از سوی بانک جهانی صورت گرفته، شش شاخص برای سنجش وضع حکمرانی به کار گرفته شده است (میدری، ۱۳۸۵):

۱ - حق اظهار نظر و پاسخگویی	۲ - ثبات سیاسی و خشونت
۳ - اثربخشی دولت	۴ - حاکمیت قانون
۵ - کنترل فساد و کاهش آن	۶ - مشارکت ^۲

توضیح اجمالی هر یک از شاخصهای حکمرانی خوب در پی می‌آید.

- ۱ - پاسخگویی و حق اظهار نظر^۳: مقصود از این شاخص، میزان مشارکت شهروندان در انتخاب دولت و نظام سیاسی است. این شاخص بیانگر میزان آزادی بیان، آزادی احزاب و تشکلهای رسانه‌های جمعی است (نادری، ۱۳۹۰).
- ۲ - ثبات سیاسی و نبود خشونت^۴: این شاخص بیانگر این است که چه میزان احتمال دارد حکومت و نظام سیاسی از راه‌های غیرقانونی یا ابزارهای خشونت‌آمیز در معرض بی‌ثباتی و سرنگونی باشد (نادری، ۱۳۹۰).

1 - UNESCAP
 2 - Participation
 3 - Voice and accountability
 4 - Political stability and absence of violence

۳ - اثربخشی دولت^۱: اثربخشی دولت به معنای میزان کارآمدی دولت در دستیابی به اهداف است. در این شاخص، کیفیت خدمات عمومی، خدمات شهروندی و میزان استقلال آنها از فشارهای سیاسی، کیفیت تدوین و اجرای خط‌مشی‌های عمومی و دولتی و میزان تعهدی مد نظر است که دولت در برابر این سیاستها دارد (نادری، ۱۳۹۰).

۴ - حاکمیت قانون^۲: تعریف سازمان ملل^۳ از حاکمیت قانون به اصول حاکمیت اشاره دارد که همه افراد و نهادها (شامل خود دولت) در برابر قوانین پاسخگو هستند. قوانینی که به طور عمومی منتشر شده است، به طور مساوی اجرا، و به طور مستقل حکم می‌شود و با حقوق بین‌الملل سازگار است (سامتی و همکاران، ۱۳۹۰).

۵ - کنترل فساد^۴ و کاهش آن: آنچه در این شاخص مدنظر قرار می‌گیرد این است که قدرت عمومی و دولتی تا چه حد مورد سوء استفاده و در خدمت منافع شخصی و خصوصی قرار می‌گیرد. این شاخص، هم فسادهای جزئی و هم فسادهای کلان را شامل می‌شود. بر اساس این شاخص، هرچه نظام سیاسی و دولت در تسخیر نخبگان و در خدمت منافع خصوصی باشد، نشان حکمرانی ضعیف و عکس آن بیانگر رتبه بهتری از حکمرانی خوب است (ابراهیم‌زاده و اسدیان، ۱۳۹۲).

۶ - مشارکت: میزان مشارکت مردم در جامعه یکی از کلیدی‌ترین پایه‌های حکمرانی خوب به شمار می‌رود. مشارکت می‌تواند، مستقیم و یا غیرمستقیم (از طریق نهادهای قانونی) صورت گیرد. البته نمی‌توان انتظار داشت که در نظام تصمیم‌گیری هر کشور، تمامی نظرها مد نظر قرار گیرد، بلکه مفهوم مشارکت در اینجا به آزادی بیان و تنوع دیدگاه‌ها و سازماندهی هر جامعه مدنی اشاره دارد (نادری، ۱۳۹۰).

حکمرانی خدامدار

با توجه به اهمیتی که حاکمیت و حکمرانی در اسلام دارد، شایسته است تا به بررسی حکمرانی خوب در متون اسلامی پرداخته شود. قرآن کریم بر ضرورت وجود حکومت برای تأمین هدایت بشر تأکید می‌کند و می‌فرماید: «وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ» (نساء/۸۳). در این آیه در صورتی که مراد از «فضل» و «رحمت»، رسول خدا و اولوالأمر (حاکمان صالح) باشد،

1 - Government effectiveness

2 - Rule of law

3 - United Nations

4 - Control of corruption

خداوند هدایت بیشتر مردم را در گروهی رسالت و حکومت صالح دانسته است. بنابراین برای تأمین هدایت بشر، چاره‌ای جز حکومت صالح نیست. در اینجا، اصل حکومت برای هدایت، مفروض گرفته شده است و اکثریت اجتماع اگر از رهبری صحیحی محروم بمانند گرفتار پیامد دردناکی خواهند شد (جمعی از مترجمان، ۱۳۷۷).

هدف نهایی، تکامل انسان و سیر الی‌الله است که استقرار امنیت و حاکمیت قوانین الهی، مقدمه رسیدن به آن به شمار می‌رود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳). اجرای اهداف پیامبران، با برقراری حکمرانی تلازم عقلی دارد. در سوره بنی اسرائیل آمده است: «بنی اسرائیل به پیامبر خود گفتند که امیر و حاکمی برای ما انتخاب کن تا تحت تدبیر و مدیریت او فرماندهی جنگ و تنظیم امورمان را به او بسپاریم. این روش بنی اسرائیل بوده است که قوام زندگی خود را به فرماندهی بسپارند و گرد او جمع شوند تا اجرای احکام آنها و مبارزه با دشمنان را انجام دهد» (مراغی، ۱۹۸۵)؛ لذا درخواست بنی اسرائیل برای زمامدار در تمامی کارهای زندگی است و تشکیل حکومت نیز لازمه حکمرانی است. از این بیان قرآن، ضرورت تشکیل حکومتی استنباط می‌شود که امور زندگی به آن سپرده شود. علامه طباطبایی ذیل این آیه می‌نویسد: «سعادت نوع بشر به حد کمال نمی‌رسد مگر به اجتماع و تعاون و اجتماع و تعاون شکل نمی‌گیرد مگر وقتی وحدتی در ساختمان اجتماع پدید آید و اعضای اجتماع و اجزای آن با یکدیگر متحد شوند به گونه‌ای که تمامی افراد اجتماع چون تن واحد شوند. همه، هماهنگ با یک جان و یک تن، فعل و انفعال داشته باشند» (طباطبایی، ۱۴۱۷). مراغی نیز ذیل این آیه، اختیار حاکم و فرمانروای عادل را برای جلوگیری از اختلاف ناگزیر می‌داند (مراغی، ۱۹۸۵).

آیات ۴۳ تا ۵۶ سوره یوسف، که به خواب پادشاه مصر و تعبیر آن توسط حضرت یوسف اشاره دارد، ضرورت حکمرانی و حکمران مدبر و آگاه را برای جوامع انسانی آشکار می‌سازد. با توجه به اهمیتی که حکمرانی در اسلام دارد، لازم است عوامل و معیارهای حکمرانی خوب در اسلام استخراج شود.

ابعاد حکمرانی خدامدار

با توجه به بررسیهای منابع اسلامی و تأمل در آیات و احادیث، مجموعه‌ای از شاخصهای کلیدی مؤثر در اجرای حکمرانی خوب در جوامع اسلامی استخراج شد که هرکدام به تشریح در پی می‌آید.

۱ - خدا محوری: ویژگی اصلی حکومت اسلامی، خدامحوری است. شعار اولیه اسلام، که توسط پیامبر عظیم‌الشأن مطرح شد عبارت است از: "قولوا لا اله الا الله تفلحوا" (بگویند نیست خدایی جز خدای یگانه تا رستگار شوید). وقتی انسان یادآور مالکیت حقیقی خدا نسبت به همه چیز شود، هیچ مالکیتی برای او نمی‌ماند و همه مربوط به خداست و عملش سمت و سوی خدایی می‌یابد (بمانیان، ۱۳۸۶). خدامحوری، آثاری چون اخلاص در عمل، دوری از گناه و قرب الهی دارد. اگر مدیران و سیاستگذاران جامعه براساس خداباوری حرکت کنند، خداوند محبت آنها را در دل مردم جای می‌دهد (وائقی، ۱۳۸۰).

۲ - صراحت و روشنی در اهداف: از جمله ویژگیهای حکومت اسلامی که آن را از سایر حکومتهای سیاسی متمایز می‌سازد، اهدافی است که بر اساس آن حکومت شکل می‌گیرد. هدف اصلی خداوند از آفرینش، دستیابی انسان به کمال نهایی خویش و مقام قرب الهی است، از این رو، هدف غایی و اصلی حکومت اسلامی نیز تعالی یافتن و دستیابی انسانها به کمال نهایی است و سایر اهداف حکومت اسلامی، ابزار لازم را برای دستیابی به این هدف فراهم می‌سازد (جوادی آملی، ۱۳۸۷).

۳ - مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی: اصل مسئولیت‌پذیری انسان نوعی رفتار اخلاقی است که تعهدآور است؛ تعهدی که با اختیار و تصمیم آدمی منافات ندارد. مسئولیت‌پذیری کارگزاران و مدیران حکومت در برابر حقوق دیگران به معنای پاسخگویی در برابر و ظایفی است که برعهده دارند و به عنوان اخلاق حرفه‌ای و سازمانی باید به آن توجه جدی کنند. این نوع مسئولیت مبتنی است براینکه: "شما حق دارید و من تکلیف دارم" (آل کجیاف و دنیوی، ۱۳۹۱). از دید نهج‌البلاغه، مسئولیت‌پذیری کارگزاران در ارتباط متقابل، نظام‌مند و منسجم با مسئولیت‌پذیری مردم به عنوان امت اسلامی است که عبارت است از: وفاداری، خیرخواهی و اطاعت از دستور و فرمان حاکم. اساسی‌ترین نتیجه مسئولیت‌پذیری زمامداران، پاسخگویی در مقابل مردم و اعتمادآفرینی است که می‌تواند زمینه‌ساز وظایف مردم در برابر حکومت باشد (ایزدی‌فرد و کاویار، ۱۳۸۹).

۴ - عدالت خواهی و عدالت گستری: در اسلام ظلم به دیگران مذموم است و همگان به رعایت حقوق هم و رفتار عادلانه موظفند. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: به خدا سوگند اگر هفت اقلیم را با آنچه زیر آسمانها است به من دهند تا خدا را نافرمانی کنم در پوست جوی که ناروا از مورچه‌ای

بگیریم، چنین نخواهم کرد (پورطهماسی و تاجور، ۱۳۸۹). حضرت علی(ع) در دستورالعملهای سیاسی خود به فرمانروایان، همواره بر رعایت انصاف و عدالت بین مردم تأکید می‌کردند؛ همان گونه که بخشهایی از عهدنامه مالک اشتر به این موضوع اختصاص یافته است: "مالکا، انصاف و عدالت را بین خدا و مردم از یک سو و خود و نزدیکانت از سوی دیگر، مراعات کن" (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

۵ - کنترل و نظارت بر عملکرد زیرمجموعه: کنترل و نظارت بر عملکرد زیرمجموعه از دیرباز یکی از اصول مدیریتی به شمار می‌رود که نبود یا کم‌رنگ بودن آن، مدیریت را دچار مشکل می‌کند. اصل کنترل و نظارت با نظام آفرینش هماهنگ است؛ چرا که آفریدگار حکیم، اصل کنترل و نظارت را در مجموعه آفرینش منظور کرده و درباره انسان فرموده است: "إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ. فليُنظَرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ" (طارق/۵-۴). امام علی(ع) هم خود شخصاً بر امور جاری کشور پهناور اسلامی نظارت داشتند و به کارگزاران و مدیران توصیه می‌کردند که بر کارها نظارت مستقیم کنند؛ چنانکه آن حضرت به مالک بن کعب ارحبی، طی حکمی مأموریت داد که با مأموران تحت امر خود، منطقه وسیعی را بازرسی کند (پورطهماسی و تاجور، ۱۳۸۹).

۶ - کاهش فقر: امام علی(ع)، هم خود یار و مددکار نیازمندان و محرومان بودند و هم افرادی را با این ویژگی پرورش دادند؛ چنانکه خطاب به مالک می‌فرمایند: ای مالک درباره طبقه پایین مردم که چاره‌ای ندارند و در فقر و تنگدستی زندگی می‌کنند، خدا را فراموش نکن. آنچه را خداوند از حق خود درباره ایشان دستور داده است، رعایت کن و برای آنان قسمتی از بیت‌المال و سهمی از غنای مخالص اسلامی هر شهر را در نظر بگیر (نهج البلاغه، نامه ۵۳). از این توصیه‌های علی(ع) به مالک درباره فقرزدایی از جامعه برمی‌آید که حمایت از مستمندان و نیازمندان به عنوان یک اصل در حکومت اسلامی مطرح است که برای تحقق آن باید تلاش کرد؛ زیرا فقر و کمبود اقتصادی، عامل بروز بسیاری از مشکلات از جمله فساد اخلاقی و ناامنی در جامعه است (ناظم بکایی، ۱۳۸۲).

۷ - تأمین آزادی مشروع مردم: برخورداری انسانها از آزادی در حوزه سیاست و اجتماع از دیگر ویژگیهای حکومت علوی است. آن حضرت آزادی و آزادگی را ذاتی انسان می‌دانست و بر این دیدگاه بود که خداوند انسان را آزاد قرار داده است و اینکه انسانها در زندگی خود آزادند و نباید آنها را به چیزی مجبور ساخت. (نهج البلاغه، خ ۴۳۰/۲۰۸)؛ از این رو در حاکمیت خویش بر

جامعه اسلامی با همه بحرانهای موجود، مردم را به کاری اجبار نمی‌کرد که در آن رغبتی نداشتند؛ زیرا مجبور کردن مردم با هدف اسلام که هدایت، سعادت، تکامل و تعالی افراد بر اساس تمایل و اشتیاق آنان است، ناسازگار است. آن حضرت از اجبار مردم به کارهای عمرانی خودشان نیز پرهیز می‌کرد و آنها را که از نزد او به سوی معاویه می‌شتافتند، مانع نمی‌شد. در حکومت علوی آزادی در داشتن عقیده و آزادی در بیان عقیده محترم بود؛ اما تفتیش عقیده و تحمیل عقیده روا نبود و کسی به دلیل داشتن عقیده‌ای مجازات، و یا از بیان آن منع نمی‌شد (ثواب، ۱۳۹۱).

۸ - ثبات سیاسی: بی‌ثباتی سیاسی در کشور، که عواملی چون هرج و مرج، اعتصاب، شورشهای نظامی، کودتاها، جنایات خشونت‌آمیز و قومیت‌گرایی در ایجاد آن مؤثر است، می‌تواند ضمن جلوگیری از توسعه فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کشور، موجبات تأثیرگذاری آن بر کشورهای منطقه از طریق مهاجرت، ناامنی مرزها، قاچاق، تشدید اختلافات مرزی فراهم آورد و ثبات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و در مجموع امنیت ملی کشور را به مخاطره اندازد (فراهانی، ۱۳۷۴). در صدر اسلام، اعراب برای کسب منابع و ثروت به جنگ و خونریزی می‌پرداختند و اختلاف قبیله‌ای و نژادی شایع بود. اسلام با نفی تمام تبعیض‌های نژادی، قومی، زبانی و... مسلمانان را برادر، و تفاوت افراد را در میزان تقوای آنها می‌داند. از این رو پیامبر اکرم با برقراری حکومت اسلامی به مبارزه با این اختلافها پرداخت و ثبات سیاسی را برقرار ساخت (مبارک و آذریبوند، ۱۳۸۹).

۹ - اثربخشی و کارایی دولت: در این شاخص، کیفیت خدمات عمومی، خدمات شهروندی و میزان استقلال آنها از فشارهای سیاسی مد نظر است. هم‌چنین کیفیت تدوین و اجرای خط‌مشی‌های عمومی و دولتی، و میزان تعهدی که دولت در برابر این سیاستها دارد در این شاخص در کانون ارزیابی قرار می‌گیرد. در نتیجه هرچه کیفیت خدمات عمومی و شهروندی بهتر باشد و خط‌مشی‌های عمومی به دور از جنجالها و خط و ربط‌های سیاسی وضع و اجرا شود و تعهد نظام سیاسی در برابر آنها بیشتر باشد، بیانگر وضعیت بهتری در حکمرانی خوب است (نادری، ۱۳۹۰).

۱۰ - حاکمیت قانون در اسلام: یکی دیگر از وظایف دولت اسلامی، تأمین امنیت در سطح جامعه است. مفهوم امنیت، مصونیت از تعرض و تصرف اجباری بدون رضایت است و درباره افراد به این معنا است که هراس و بیمی درباره حقوق و آزادیهای مشروع خود نداشته باشند. پیامبر اکرم (ص) در کنار وظایف خود به رفع اختلاف و دعوای مردم می‌پرداخت و میان آنها قضاوت

می‌کرد. هم‌چنین حضرت علی (ع) در سال فتح مکه افرادی را به منظور اقامه حدود الهی به مناطق مختلف اعزام می‌کرد (ثواقب، ۱۳۹۱).

۱۱ - اهتمام به علم و پیشرفت علمی: جامعه اسلامی، دانش‌بنیان است و دانش و لوازمش، لازمه تحقق هدف غایی آفرینش انسان است (اخوان و خادم‌الحسینی، ۱۳۹۲). در تبیین اهمیت دانش از دیدگاه قرآن، آیاتی بیان می‌شود. آیات آغاز سوره علق نشان می‌دهد رسالت اسلام بر علم بنا شده، و منشأ دانش خداست. دانش باید حفظ شود و قلم و نوشتن، بهترین ابزار ثبت آن است (علق/۱-۵). دانش در کنار ایمان عامل پیشرفت تدریجی است (مجادله/۱۱). برای تبیین اهمیت علم و دانش از دیدگاه پیامبر اکرم (ص) می‌توان به این حدیث اشاره کرد که در زمینه عدم محدودیت مکانی و فرهنگی برای دانش است: "دانش را حتی اگر در چین باشد طلب کنید؛ چرا که طلب علم بر هر مسلمانی واجب است".

۱۲ - مشارکت: میزان مشارکت مردم در کارهای جامعه یکی از کلیدی‌ترین پایه‌های حکمرانی خوب به‌شمار می‌رود. مشارکت می‌تواند به صورت مشارکت سیاسی - اجتماعی (آزادی بیان و دیدگاه‌ها و تدوین سیاست‌های عدم تمرکز) و مشارکت اقتصادی (وجود فضای امن رقابتی و ارائه تسهیلات مناسب برای سرمایه‌گذاری بخش خصوصی) باشد (جاسبی و نفری، ۱۳۸۸).

۱۳ - مبارزه با فساد: فساد به معنی استفاده از قدرت و امکانات عمومی در جهت منافع شخصی است. این شاخص، مفهومی مانند فساد در میان مقامات رسمی، اثربخشی تدبیرهای ضد فساد، تأثیر آن بر جذب سرمایه‌های خارجی، پرداخت اضافی یا رشوه برای گرفتن مجوزهای اقتصادی و... را اندازه‌گیری می‌کند. در این تعریف هر اندازه ویژگی‌های مثبت مانند حاکمیت قانون، پاسخگویی و اثربخشی دولت در جامعه بیشتر، و فساد، مقررات اضافی و بی‌ثباتی سیاسی و خشونت کمتر باشد، حکمرانی در آن جامعه برای رسیدن به توسعه مناسبتر است (نادری، ۱۳۹۰).

۱۴ - شفافیت اطلاعاتی: در دین اسلام، صداقت حاکمان اهمیت بسیاری دارد. اگر حکمرانان رفتار فریبکارانه داشته باشند، دروغ و فریب و تزویر بر جامعه حکمفرما می‌شود. یکی از دلایل فساد سیاسی و نابسامانیهای اجتماعی عدم شفافیت اطلاعاتی و نبود اطلاعات صحیح است. اطلاعات صحیح و درست مانع لغزش افراد جامعه می‌گردد. در جامعه‌ای که اطلاعات درست و شفاف جریان داشته باشد، سطح اعتماد افزایش می‌یابد و روابط اجتماعی سالم برقرار می‌گردد (امینی، ۱۳۸۷).

۱۵ - شایسته‌سالاری: شایسته‌سالاری بهره‌گیری از انرژی خلاق افراد برگزیده است به طوری که در تمام اجزای آن، مناسبترین افراد هرکدام در جای واقعی خود قرار گیرند. به عقیده امام علی (ع)، مسئله توان و شایستگی افراد جزئی از بحث عدالت است و اصل مهمی در اداره جوامع است. ایشان معتقد بود هر پستی به توان، خلاقیت، شایستگی و تخصص خاصی نیاز دارد و اگر رعایت نشود، جامعه مسیر رشد و کمال را نخواهد پیمود (نصرافهانی، ۱۳۸۹).

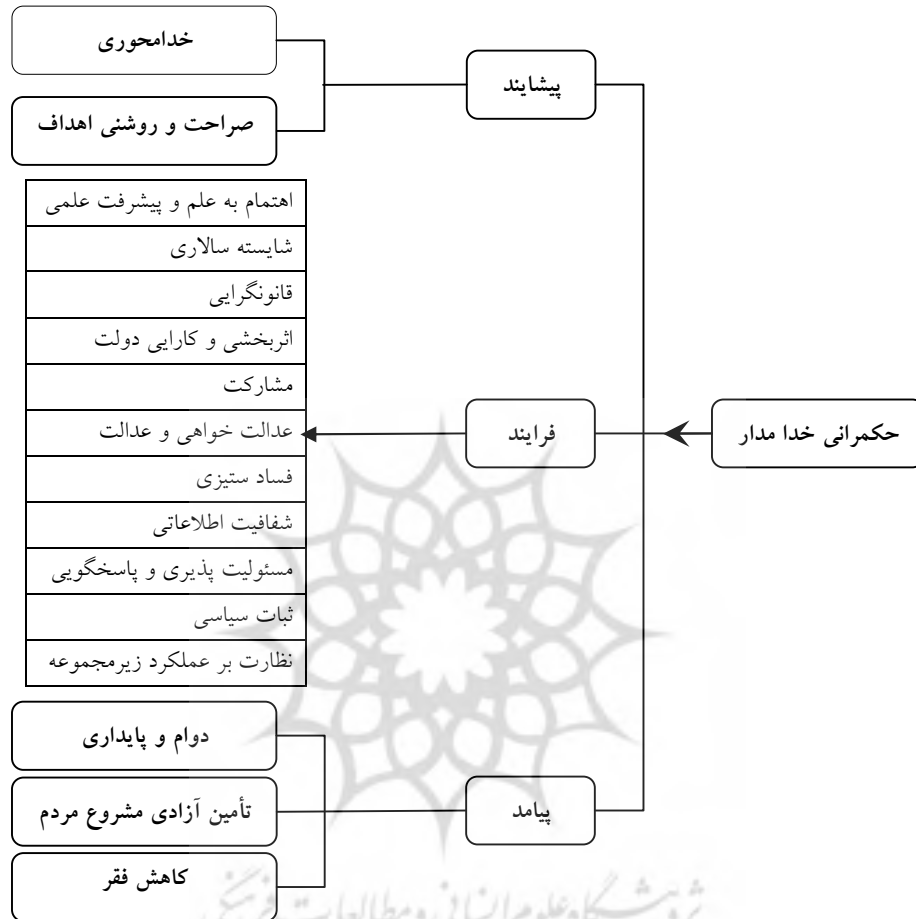
۱۶ - دوام و پایداری: جامعه پایدار در پی بقا و بهبود ویژگیهای اقتصادی و اجتماعی خود است تا اعضای آن بتوانند سالم، بهره‌ور و با لذت زندگی کنند. دوام و پایداری جامعه، موجب سازگاری بین دولت و ملت می‌شود و با توازن بخشی به قدرت دولت، موجب امنیت اقتصادی و اجتماعی و کاهش تنش در جامعه می‌گردد (طاهری و همکاران، ۱۳۹۲).

سؤالات پژوهش

- ۱ - چگونه می‌توان از شیوه دلفی فازی برای ارزیابی عوامل و ابعاد حکمرانی خوب استفاده کرد؟
- ۲ - چه الگویی به منظور ارزیابی حکمرانی خوب با توجه به منابع دینی مناسب است و این الگو چه عوامل و ابعادی است؟
- ۳ - از نظر اسلام عوامل حکمرانی خوب چگونه با هم در تعامل است؟

الگوی مفهومی

در اینجا بعد از بررسی مبانی نظری، که عمدتاً از مطالعه ادبیات و پژوهشها به دست آمده است، الگوی مفهومی باید طراحی گردد. الگوی مفهومی، روابط متغیرها را نشان می‌دهد. تدوین چارچوب یا الگوی مفهومی به ما کمک می‌کند برای بهبود شناخت خود از پویایهای وضعیت، روابط خاصی را مورد بررسی و آزمون قرار دهیم (دانایی فرد، الوانی و آذر، ۱۳۹۱). بر همین اساس الگوی مفهومی پژوهش به ترتیب زیر تبیین می‌گردد. شکل ۲ الگوی پیشنهادی حکمرانی خوب را ارائه می‌کند.

عوامل

ابعاد

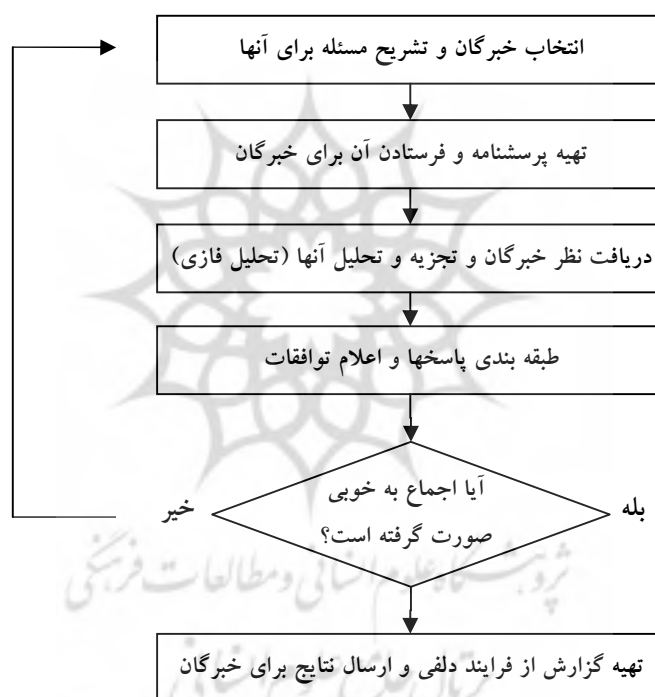
شکل ۲: الگوی حکمرانی خدا مدار

مروری بر روش دلفی فازی

روش دلفی فازی در دهه ۱۹۸۰ میلادی توسط کافمن و گویتا^۱ ابداع شد (چنگک لین، ۲۰۰۲). کاربرد این روش به منظور تصمیم‌گیری و اجماع بر مسائلی که اهداف و عوامل به صراحت مشخص نیست به نتایجی بسیار ارزنده منجر می‌شود. ویژگی مهم این روش، ارائه چارچوبی

1 - Kaufman and Gupta

انعطاف پذیر است که بسیاری از موانع مربوط به عدم دقت و صراحت را تحت پوشش قرار می‌دهد. بسیاری از مشکلات در تصمیم‌گیریها به اطلاعات ناقص و نادقیق مربوط است. هم‌چنین تصمیم‌های خبرگان بر اساس صلاحیت فردی آنان و بشدت ذهنی است. بنابراین بهتر است داده‌ها به جای اعداد قطعی با اعداد فازی نمایش داده شود. مراحل اجرایی روش دلفی فازی در واقع ترکیبی از اجرای روش دلفی و اجرای تحلیلها در مورد اطلاعات با استفاده از تعاریف نظریه مجموعه‌های فازی است. الگوریتم اجرای روش دلفی فازی در شکل ۲ نمایش داده شده است.

شکل ۲: الگوریتم اجرای روش دلفی فازی

مهمترین تفاوت روش دلفی فازی با روش دلفی در این است که در شیوه دلفی فازی معمولاً خبرگان نظریات خود را در قالب متغیرهای کلامی ارائه می‌کنند؛ سپس میانگین نظر خبرگان (اعداد ارائه شده) و میزان اختلاف نظر هر فرد خبره از میانگین محاسبه، و این اطلاعات برای گرفتن نظریات جدید به خبرگان فرستاده می‌شود. در مرحله بعد هر فرد خبره بر اساس اطلاعات مرحله

قبل، نظر جدیدی ارائه، و یا نظر قبلی خود را اصلاح می‌کند. این فرایند تا زمانی ادامه می‌یابد که میانگین اعداد فازی به اندازه کافی باثبات شود. چنانچه مطالعه زیر نظر گروه‌هایی از خبرگان نیز لازم باشد، می‌توان با محاسبه فاصله بین اعداد مثلثی، نظریات خبرگان را بر اساس روابط فازی در گروه‌های مشابه مورد شناسایی قرار داد و اطلاعات آنها را برای خبرگان مورد نظر فرستاد (آذر و فرجی، ۱۳۸۱).

روش پژوهش

از آنجاکه این پژوهش به طراحی الگوی حکمرانی خوب در سازمانهای ایرانی می‌پردازد و طرحی نوین از الگوی حکمرانی خوب ارائه می‌کند بر حسب هدف، پژوهش بنیادی به شمار می‌آید و با توجه به اینکه نتایج آن در اقدامات و اصلاحات توسعه منابع انسانی، امکان به کارگیری دارد و سازمانهای ایرانی را قادر می‌سازد با استفاده از این الگو به بهبود فعالیتها اقدام کنند، پژوهشی کاربردی محسوب می‌شود. هم‌چنین بر اساس طرح تحقیق و از نظر چگونگی گردآوری داده‌ها، این پژوهش، توصیفی (غیر آزمایشی) است و برای گردآوری اطلاعات از سه روش مطالعه اسنادی، شیوه دلفی فازی و پیمایشی استفاده شده است. پس از تشکیل ستاد عملیاتی و تصمیم‌گیری باید خبرگان انتخاب، و درباره مسئله توجیه شوند. برخی ویژگیهای اصلی انتخاب خبرگان بدین شرح است: با مسئله مورد بحث درگیر باشند؛ اطلاعات مداوم از مسئله را برای همکاری به دست آورند؛ دارای انگیزه شرکت در فرایند دلفی باشند و احساس کنند اطلاعات توافق گروهی برای خود آنها نیز ارزشمند خواهد بود (اصغری‌پور، ۱۳۸۲). ویژگی دیگر خبرگان منتخب، لزوم داشتن نگرشی جامع از ابعاد مختلف مسئله حکمرانی و جایگاه و اهمیت و ابعاد آن در اسلام است؛ بنابراین در میان خبرگان منتخب باید افرادی از گروه‌های زیر حضور داشته باشند:

الف) استادان علوم اسلامی (ب) مراجع دینی و روحانیون

ج) استادان حوزه مدیریت (د) مدیران سازمانها (دولتی و خصوصی).

با توجه به این ویژگیها، جامعه آماری پژوهش شامل ۴۰ نفر از خبرگان دانشگاهی و کارشناسان امور دینی و مدرسان و دانشجویان حوزه‌ها هستند که با استفاده از روش دلفی فازی، دیدگاه‌های آنها استخراج شده، و مورد پالایش قرار گرفته است. در جدول ذیل اسامی و

مشخصات خبرگان صاحب نظر به تفکیک رشته و مدرک تحصیلی ذکر گردیده است.

نام و نام خانوادگی	رشته تحصیلی	سطح تحصیلات	پست سازمانی
۱ چمران بهارلوئی	الهیات (فلسفه و کلام)	کارشناس ارشد	قاضی دادگاه بافق
۲ مصطفی مرادی	الهیات (معارف و مبانی نظری)	کارشناس ارشد	
۳ مهدی کرمی	الهیات (تفسیر)	کارشناس ارشد	
۴ سید محمد علی طباطبایی	الهیات و معارف اسلامی	کارشناس ارشد	طلبه سطح ۳ حوزه
۵ علی جعفری	حقوق خصوصی	دکتری	استادیار دانشگاه قم
۶ حسام لسانی	حقوق بین الملل	دکتری	استادیار دانشگاه قم
۷ فاطمه فقیهی	حقوق عمومی	دکتری	استادیار دانشگاه قم
۸ علی مراد حیدری	حقوق جزا	دکتری	استادیار دانشگاه قم
۹ رحیمه صالحی	حقوق اقتصادی	کارشناس ارشد	دانشجو
۱۰ الهه عابدینی نجف آبادی	جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی	کارشناس ارشد	دانشجو
۱۱ مرضیه مختاری	پژوهشگری علوم اجتماعی	کارشناس ارشد	
۱۲ سعید لهراسبی	برنامه‌ریزی رفاه اجتماعی	کارشناس ارشد	
۱۳ نجات محمدی فر	علوم سیاسی	دکتری	دانشجو
۱۴ جواد نظری	علوم اجتماعی	دکتری	دانشجو
۱۵ طاهره صالحی	روانشناسی بالینی	کارشناس ارشد	مشاور نیروی انتظامی قم
۱۶ زهرا کرمانی	روانشناسی تربیتی	دکتری	دانشجو
۱۷ علی اکبر توکلی	جامعه‌شناسی پژوهشگری	کارشناس ارشد	
۱۸ محمد مهدی تیموری	مشاوره	کارشناس ارشد	مشاور خانواده
۱۹ علی تیموری	مشاوره خانواده	کارشناس ارشد	مشاور خانواده
۲۰ معصومه سام خان	علوم اجتماعی	کارشناس ارشد	دانشجو
۲۱ محمد جواد کاظمی	حقوق خصوصی	دکتری	استادیار دانشگاه قم
۲۲ رضا رحیمی	فقه و حقوق	کارشناس ارشد	
۲۳ فاطمه سازندگی	حقوق جزا	کارشناس ارشد	دانشجو
۲۴ سید جمال الدین رضوی	الهیات و معارف اسلامی	کارشناس ارشد	طلبه سطح ۳ حوزه
۲۵ عباس عسکری ندوشن	مردم‌شناسی	دکتری	استادیار دانشگاه یزد
۲۶ حسین ابویی	فقه و حقوق اسلامی	دکتری	استادیار دانشگاه یزد
۲۷ سمانه اسعدی	علوم تربیتی	دکتری	استادیار دانشگاه یزد

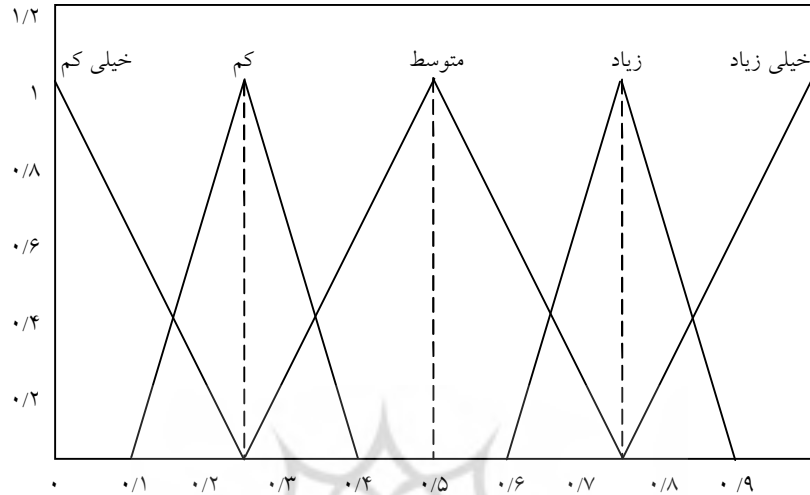
۲۸	سید مهدی الحسینی المدرسی	مدیریت بازرگانی	دکتری	استادیار دانشگاه یزد
۲۹	علی اکبر تشکری	تاریخ	دکتری	استادیار دانشگاه یزد
۳۰	محمد علی توانا	علوم سیاسی	دکتری	استادیار دانشگاه یزد
۳۱	سید علیرضا افشانی	پژوهشگری اجتماعی	دکتری	استادیار دانشگاه یزد
۳۲	هدایت کارگر شورکی	مدیریت دولتی	کارشناس ارشد	مدیر سازمان نوسازی مدارس استان یزد
۳۳	سید حسینعلی دانش	علوم اقتصادی	کارشناس ارشد	مدرس دانشگاه یزد(مربی)
۳۴	علی اکبر راستجو	مدیریت دولتی	کارشناس	مدیر بخش حوادث شرکت بیمه ایران
۳۵	مرتضی سمیعی	مدیریت اداری	کارشناس ارشد	مدیر منطقه جنوب شرکت بانی چاو
۳۶	امیر تاجیک	مدیریت دولتی	کارشناس ارشد	مدیر بازاریابی شرکت کاله
۳۷	بمانعلی دهقان منگابادی	الهیات	دکتری	دانشیار دانشگاه یزد
۳۸	حبیب زارع احمدآبادی	مدیریت صنعتی	دکتری	استادیار دانشگاه یزد
۳۹	سید محمود زنجیرچی	مدیریت صنعتی	دکتری	مشاور و مدیر حوزه ریاست دانشگاه یزد
۴۰	سعید اردکانی	مدیریت بازرگانی	دکتری	دانشیار دانشگاه یزد

گامهای عملیاتی در روند پژوهش

برای استخراج شاخصها و تدوین الگوی مفهومی علاوه بر ادبیات پژوهش از شیوه دلفی فازی، طی مراحل زیر استفاده شده است:

تعریف متغیرهای زبانی

پرسشنامه پژوهش با هدف کسب نظر خبرگان درباره میزان موافقت آنها با عوامل الگوی طراحی شده است؛ لذا خبرگان از طریق متغیرهای کلامی نظیر خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد، میزان موافقت خود را ابراز کرده‌اند. از آنجا که ویژگی متفاوت افراد بر تعبیر ذهنی آنها نسبت به متغیرهای کیفی اثرگذار است، با تعریف دامنه متغیرهای کیفی، خبرگان با ذهنیت یکسان به سؤاها پاسخ داده‌اند. این متغیرها با توجه به جدول ۱ و شکل ۳ به شکل اعداد فازی مثلثی تعریف شده است.

شکل ۳: تعریف متغیرهای زبانی

جدول ۱: جدول اعداد فازی

متغیرهای کلامی	عدد فازی مثلثی	عدد فازی قطعی شده
خیلی زیاد	(۱، ۰.۲۵)	(.۹۳۷۵)
زیاد	(.۷۵، ۱۵، ۱۵)	(.۷۵)
متوسط	(.۵، ۲۵، ۲۵)	(.۵)
کم	(.۲۵، ۱۵، ۱۵)	(.۲۵)
خیلی کم	(۰، ۰.۲۵)	(.۰۶۲۵)

در جدول، اعداد فازی قطعی شده با استفاده از فرمول مینکووسکی به شکل زیر محاسبه شده

است:

$$x = m + \frac{b-a}{4}$$

فرمول (۱): فرمول مینکووسکی:

نظرسنجی مرحله نخست:

در این مرحله، الگوی مفهومی ارائه شده همراه با شرح معیارها و زیر معیارها برای اعضای گروه خبره فرستاده، و میزان موافقت آنها با هر کدام از معیارها گرفته، و نظر پیشنهادی و اصلاحی آنها به این شکل جمع‌بندی شده است. با توجه به گزینه‌های پیشنهادی و متغیرهای زبانی تعریف شده در

پرسشنامه، نتایج بررسی پاسخهای ارائه شده در جدول ۲ آمده است. با توجه به نتایج این جدول میانگین فازی هر کدام از عوامل با توجه به روابط زیر محاسبه شده است:

$$A_i = (a_1^{(i)}, a_r^{(i)}, a_p^{(i)}), i = 1, 2, 3, \dots, n \quad \text{فرمول (۲):}$$

$$A_{ave} = (m_1, m_r, m_p) = (\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_1^{(i)}, \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_r^{(i)}, \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_p^{(i)}) \quad \text{فرمول (۳):}$$

در این رابطه A_i بیانگر دیدگاه خبره i و A_{ave} بیانگر میانگین دیدگاههای خبرگان است. نتایج این محاسبات در جدول ۲ آمده است.

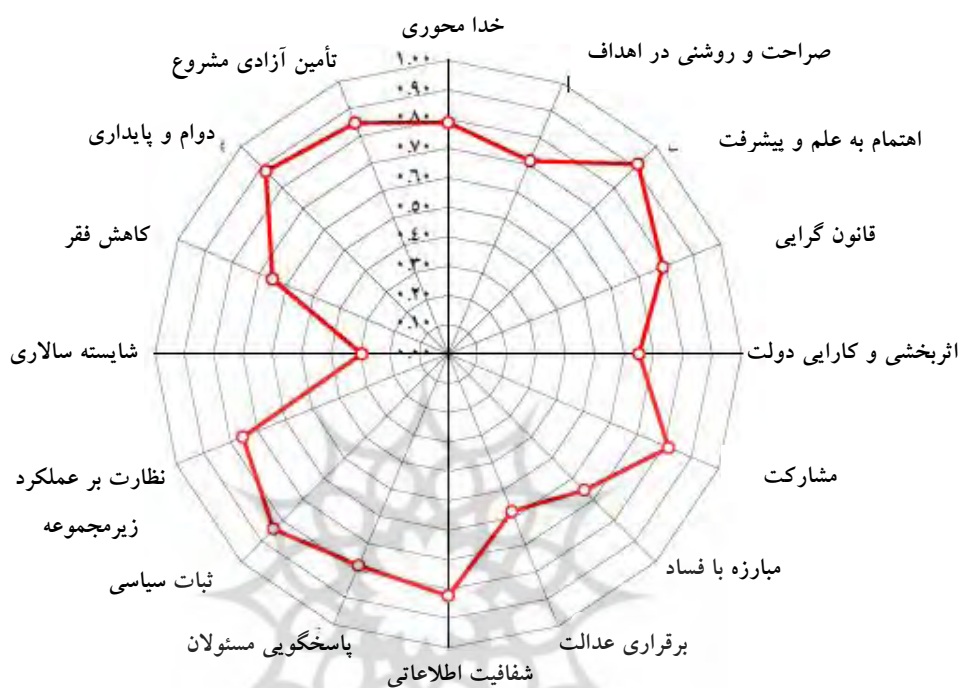
جدول ۲: نتایج شمارش پاسخهای مرحله نخست نظرسنجی

عوامل	میزان موافقت				
	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم
۱ خدا محوری	۱۴	۲۱	۴	۱	۰
۲ صراحت و روشنی اهداف	۱۰	۱۷	۷	۲	۱
۳ اهتمام به علم و پیشرفت علمی	۳۱	۷	۱	۰	۰
۴ قانونگرایی	۱۵	۱۹	۲	۱	۱
۵ کارایی و اثر بخشی دولت	۹	۱۸	۵	۵	۳
۶ مشارکت	۲۵	۹	۳	۱	۲
۷ فساد ستیزی	۱۳	۱۱	۷	۵	۳
۸ عدالت خواهی و عدالت گستری	۸	۱۱	۱۰	۶	۴
۹ شفافیت اطلاعاتی	۲۲	۱۲	۵	۱	۰
۱۰ مسئولیت پذیری و پاسخگویی	۲۲	۸	۳	۴	۱
۱۱ ثبات سیاسی	۲۵	۱۰	۲	۱	۱
۱۲ نظارت بر عملکرد زیر مجموعهها	۱۶	۱۴	۵	۱	۲
۱۳ شایسته سالاری	۱	۴	۸	۱۴	۱۳
۱۴ کاهش فقر	۸	۱۸	۸	۳	۳
۱۵ دوام و پایداری	۲۹	۸	۲	۱	۰
۱۶ تأمین آزادی مشروع مردم	۲۶	۷	۵	۱	۰

جدول ۳: میانگین دیدگاه‌های خبرگان حاصل از مرحله نخست نظر سنجی

عوامل	میانگین فازی مثلثی (m,a,b)	میانگین فازی زدایی شده (X)
۱ خدا محوری	(۰/۱۱ ، ۰/۱۶ ، ۰/۸۰)	.۷۹
۲ صراحت و روشنی اهداف	(۰/۱۳ ، ۰/۱۶ ، ۰/۷۲)	.۷۱
۳ اهتمام به علم و پیشرفت علمی	(۰/۰۳ ، ۰/۱۵ ، ۰/۹۴)	.۹۱
۴ قانونگرایی	(۰/۰۹ ، ۰/۱۵ ، ۰/۸۰)	.۷۹
۵ کارایی و اثر بخشی دولت	(۰/۱۳ ، ۰/۱۵ ، ۰/۶۶)	.۶۵
۶ مشارکت	(۰/۰۶ ، ۰/۱۵ ، ۰/۸۴)	.۸۲
۷ فساد ستیزی	(۰/۱۱ ، ۰/۱۶ ، ۰/۶۷)	.۶۶
۸ عدالت خواهی و عدالت گستری	(۰/۱۴ ، ۰/۱۶ ، ۰/۵۸)	.۵۸
۹ شفافیت اطلاعاتی	(۰/۰۸ ، ۰/۱۶ ، ۰/۸۴)	.۸۲
۱۰ مسئولیت پذیری و پاسخگویی	(۰/۰۷ ، ۰/۱۵ ، ۰/۸۰)	.۷۸
۱۱ ثبات سیاسی	(۰/۰۶ ، ۰/۱۵ ، ۰/۸۷)	.۸۴
۱۲ نظارت بر عملکرد زیر مجموعه‌ها	(۰/۱۰ ، ۰/۱۶ ، ۰/۷۷)	.۷۶
۱۳ شایسته سالاری	(۰/۱۵ ، ۰/۱۲ ، ۰/۲۹)	.۲۹
۱۴ کاهش فقر	(۰/۱۴ ، ۰/۱۶ ، ۰/۶۶)	.۶۵
۱۵ دوام و پایداری	(۰/۰۵ ، ۰/۱۶ ، ۰/۹۱)	.۸۸
۱۶ تأمین آزادی مشروع مردم	(۰/۰۶ ، ۰/۱۶ ، ۰/۸۷)	.۸۵

در جدول، میانگین فازی مثلثی با استفاده از فرمول (۲) محاسبه، و سپس با فرمول مینکوسکی (فرمول ۱) فازی زدایی شده است. میانگین قطعی نشان‌دهنده فراوانی موافقت خبرگان با هر کدام از عوامل الگوی مفهومی پژوهش است.

شکل ۴: نتایج مرحله اول نظرسنجی خبرگان

همان طور که جدول ۳ و شکل ۴ نشان می‌دهد، بیشترین میزان موافقت خبرگان با عوامل اهتمام به علم و پیشرفت علمی، دوام و پایداری و تأمین آزادی مشروع و کمترین میزان موافقت با عوامل کاهش فقر، عدالت خواهی و عدالت گستری و کارایی و اثربخشی دولت است. با توجه به اینکه در پرسشنامه علاوه بر سؤالات بسته، دیدگاه‌های خبرگان در قالب سؤالات باز نیز گرفته شده، پس از پالایش نظرها این اقدام اصلاحی در عوامل الگوی مفهومی اول به عمل آمده است: با توجه به ویژگیهای سازمانهای دولتی و لزوم همراستایی راهبردها با اهداف و برنامه‌های کلان دولت، معیار همگرایی راهبردها با خط مشی‌های کلان دولت به عوامل افزوده شده است.

نظرسنجی مرحله دوم

در این مرحله ضمن اعمال تغییرات لازم، پرسشنامه دوم طراحی، و همراه با نظر قبلی هر فرد و میزان اختلاف آنها با دیدگاه سایر خبرگان دوباره برای اعضای گروه خبره فرستاده شد. در جدول شماره ۴ نمونه‌ای از چگونگی نظرسنجی در این مرحله ارائه شده است.

جدول ۴: نمونه‌ای از چگونگی نظرسنجی مرحله دوم

شماره	عوامل	میانگین کل	نظر قبلی	اختلاف
۱	خدا محوری	.۷۹	.۷۵	-.۰۴
۲	صراحت و روشنی اهداف	.۷۱	.۵۰	-.۲۱
۳	اهتمام به علم و پیشرفت علمی	.۹۱	۱	.۰۹
۴	قانونگرایی	.۷۹	.۷۵	-.۰۴
۵	کارایی و اثر بخشی دولت	.۶۵	.۵۰	-.۱۵
۶	مشارکت	.۸۲	۱	.۱۸
۷	فساد ستیزی	.۶۶	.۵۰	-.۱۶
۸	عدالت خواهی و عدالت گستری	.۵۸	.۵۰	-.۰۸
۹	شفافیت اطلاعاتی	.۸۲	.۷۵	-.۰۷
۱۰	مسئولیت پذیری و پاسخگویی	.۷۸	.۷۵	-.۰۳
۱۱	ثبات سیاسی	.۸۴	۱	.۱۶
۱۲	نظارت بر عملکرد زیر مجموعه‌ها	.۷۶	.۷۵	-.۰۱
۱۳	شایسته سالاری	.۲۹	.۲۵	-.۰۴
۱۴	کاهش فقر	.۶۵	.۷۵	.۱۰
۱۵	دوام و پایداری	.۸۸	۱	.۱۲
۱۶	تأمین آزادی مشروع مردم	.۸۵	.۷۵	-.۱۰

اعضای گروه خبره در مرحله دوم با توجه به نظر سایر اعضای گروه و هم‌چنین با توجه به تغییرات اعمال شده در عوامل، دوباره به سؤالات پاسخ دادند که نتایج آن در جدول شماره ۸ ارائه شده است. نتایج شمارش پاسخهای مرحله دوم همانند مرحله اول با استفاده از فرمولهای شماره ۱، ۲ و ۳ مورد تحلیل قرار گرفته و در جدول شماره ۵ ارائه شده است.

جدول ۵: نتایج شمارش پاسخهای مرحله دوم نظرسنجی

میزان موفقیت					عوامل	
خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم		
۲۸	۹	۱	۰	۰	خدا محوری	۱
۲۷	۱۱	۱	۰	۱	صراحت و روشنی اهداف	۲
۳۲	۶	۱	۰	۰	اهتمام به علم و پیشرفت علمی	۳
۱۹	۱۷	۱	۱	۱	قانونگرایی	۴
۲۱	۱۵	۲	۱	۱	کارایی و اثر بخشی دولت	۵
۲۹	۸	۱	۱	۰	مشارکت	۶
۲۷	۹	۲	۱	۰	فساد ستیزی	۷
۲۹	۶	۳	۱	۱	عدالت خواهی و عدالت گستری	۸
۳۰	۷	۲	۰	۰	شفافیت اطلاعاتی	۹
۳۲	۵	۱	۱	۰	مسئولیت پذیری و پاسخگویی	۱۰
۳۱	۶	۲	۰	۰	ثبات سیاسی	۱۱
۱۶	۱۸	۱	۱	۰	نظارت بر عملکرد زیر مجموعه‌ها	۱۲
۱	۲	۲	۱۸	۱۴	همگرایی راهبردها با خط مشیهای دولت	۱۳
۱	۲	۵	۱۶	۱۶	شایسته سالاری	۱۴
۱۱	۱۶	۷	۲	۱	کاهش فقر	۱۵
۳۲	۶	۱	۰	۰	دوام و پایداری	۱۶
۳۳	۴	۲	۰	۰	تأمین آزادی مشروع مردم	۱۷

با توجه به دیدگاه‌های مرحله اول و مقایسه آن با نتایج این مرحله در صورتی که اختلاف بین دو مرحله از حد آستانه خیلی کم (۱ و ۰) کمتر باشد، فرایند نظرسنجی متوقف می‌شود (چنگک‌لین، ۲۰۰۲).

فرمول (۴):

$$s(A_{m_2}, A_{m_1}) = \left| \frac{1}{3} [(a_{m_1} + a_{m_2} + a_{m_3}) - (a_{m_{11}} + a_{m_{12}} + a_{m_{13}})] \right|$$

با توجه به فرمول ۴، میزان اختلاف بین مراحل اول و دوم به این شکل است:

جدول ۶: میانگین دیدگاه‌های خبرگان حاصل از نظرسنجی دوم

میانگین فازی زدایی	میانگین فازی مثلثی (m, a, b)	عوامل
.۹۰	(۰/۰۴۵، ۰/۱، ۰/۹۳)	۱ خدا محوری
.۸۷	(۰/۸۹، ۰/۱۵، ۰/۵۰)	۲ صراحت و روشنی اهداف
.۹۲	(۰/۵۹، ۰/۱۵، ۰/۳۰)	۳ اهتمام به علم و پیشرفت علمی
.۸۲	(۰/۸۳، ۰/۱۵، ۰/۰۸)	۴ قانونگرایی
.۸۲	(۰/۸۴، ۰/۱۵، ۰/۰۸)	۵ کارایی و اثر بخشی دولت
.۸۹	(۰/۹۲، ۰/۱۵، ۰/۰۴)	۶ مشارکت
.۸۷	(۰/۹۰، ۰/۱۶، ۰/۰۵)	۷ فساد ستیزی
.۸۵	(۰/۸۸، ۰/۱۵، ۰/۰۵)	۸ عدالت خواهی و عدالت گستری
.۹۰	(۰/۹۳، ۰/۱۶، ۰/۰۴)	۹ شفافیت اطلاعاتی
.۹۱	(۰/۹۴، ۰/۱۵، ۰/۰۳)	۱۰ مسئولیت پذیری و پاسخگویی
.۹۱	(۰/۹۴، ۰/۱۶، ۰/۰۴)	۱۱ ثبات سیاسی
.۸۰	(۰/۸۱، ۰/۱۶، ۰/۱۰)	۱۲ نظارت بر عملکرد زیر مجموعه‌ها
.۲۱	(۰/۲۱، ۰/۰۹، ۰/۱۳)	۱۳ شایسته سالاری
.۷۲	(۰/۷۳، ۰/۱۶، ۰/۱۲)	۱۴ کاهش فقر
.۹۲	(۰/۹۵، ۰/۱۵، ۰/۰۳)	۱۵ دوام و پایداری
.۹۲	(۰/۹۵، ۰/۱۶، ۰/۰۳)	۱۶ تأمین آزادی مشروع مردم
.۲۴	(۰/۲۴، ۰/۱۱، ۰/۱۴)	۱۷ همگرایی راهبردها با خط مشی‌ها دولت

با توجه به فرمول ۴، میزان اختلاف بین مراحل اول و دوم به این شکل است:

جدول ۷: میزان اختلاف دیدگاه خبرگان در نظرسنجی مرحله اول و دوم

اختلاف مراحل	مرحله دوم	مرحله اول	عوامل
.۱۱	.۹۰	.۷۹	۱ خدا محوری
.۱۶	.۸۷	.۷۱	۲ صراحت و روشنی اهداف
.۰۱	.۹۲	.۹۱	۳ اهتمام به علم و پیشرفت علمی
.۰۳	.۸۲	.۷۹	۴ قانونگرایی
.۱۷	.۸۲	.۶۵	۵ کارایی و اثر بخشی دولت
.۰۷	.۸۹	.۸۲	۶ تلاش بی وقفه و پیاپی
.۲۱	.۸۷	.۶۶	۷ فساد ستیزی
.۲۷	.۸۵	.۵۸	۸ عدالت خواهی و عدالت گستری
.۰۸	.۹۰	.۸۲	۹ دسترسی عمومی به اطلاعات
.۱۳	.۹۱	.۷۸	۱۰ مسئولیت پذیری و پاسخگویی
.۰۷	.۹۱	.۸۴	۱۱ ثبات سیاسی
.۰۴	.۸۰	.۷۶	۱۲ نظارت بر عملکرد زیر مجموعه ها
-	.۲۱	-	۱۳ همگرایی راهبردها با خط مشی های دولت
.۰۵	.۲۴	.۲۹	۱۴ شایسته سالاری
.۰۷	.۷۲	.۶۵	۱۵ کاهش فقر
.۰۴	.۹۲	.۸۸	۱۶ دوام و پایداری
.۰۷	.۹۲	.۸۵	۱۷ تأمین آزادی مشروع مردم

همان گونه که جدول نشان می دهد در عوامل شماره ۱۶، ۱۷، ۱۵، ۱۴، ۱۱، ۹، ۶، ۴، ۳ اعضای گروه خبره به وحدت نظر رسیده اند و میزان اختلاف نظر در مراحل اول و دوم کمتر از حد آستانه خیلی کم (۰.۱) بوده است؛ لذا نظر سنجی در زمینه این عوامل متوقف شد. اعضای گروه خبره از بین عوامل اشاره شده بجز عامل شایسته سالاری با بقیه موارد موافق بودند و به دلیل اینکه امتیاز عامل شایسته سالاری در دامنه خیلی کم قرار گرفته است از الگوی مفهومی پژوهش حذف گردید.

نظرسنجی مرحله سوم

در این مرحله ضمن اعمال تغییرات لازم در عوامل و معیارهای الگو، پرسشنامه سوم تهیه، و همراه نظر قبلی هر فرد و میزان اختلاف آنها با میانگین دیدگاه سایر خبرگان (همانند جدول شماره ۴) دوباره برای خبرگان فرستاده شد با این تفاوت که در این مرحله از ۱۷ عامل مرحله قبل، ده مورد متوقف شده و نظرسنجی در مورد هفت عامل باقیمانده صورت گرفته است.

جدول ۸: نتایج شمارش پاسخهای مرحله سوم نظرسنجی

میزان موافقت					عوامل
خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	
۲۹	۸	۱	۰	۰	۱ خدا محوری
۲۸	۱۱	۰	۱	۰	۲ صراحت و روشنی اهداف
۲۱	۱۵	۳	۱	۰	۳ کارایی و اثربخشی دولت
۲۷	۱۰	۱	۱	۰	۴ فساد ستیزی
۲۹	۷	۴	۰	۰	۵ عدالت خواهی و عدالت گستری
۳۲	۵	۱	۰	۰	۶ مسئولیت پذیری و پاسخگویی
۱	۱	۲	۱۸	۱۷	۷ همگرایی راهبردها با خط مشیهای دولت

با توجه به فرمول شماره ۱، ۲ و ۳ میانگین فازی نتایج شمارش داده ها در جدول به شکل زیر به دست آمده است:

جدول ۹: میانگین دیدگاههای خبرگان حاصل از نظرسنجی مرحله سوم

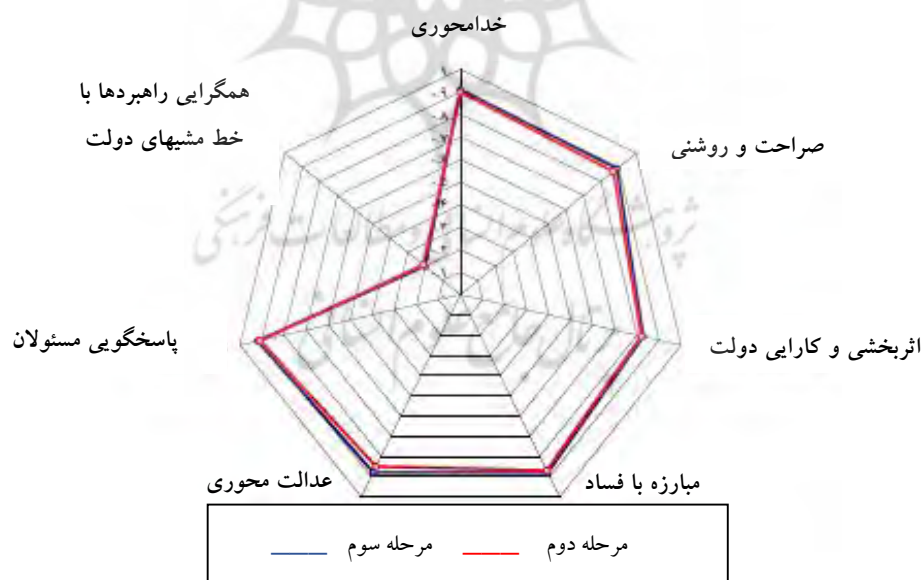
عوامل	میانگین فازی زدایی شده (\bar{X})	میانگین فازی مثلثی (m, a, b)
۱ خدا محوری	(۰/۹۳، ۰/۱۵، ۰/۰۴)	۰/۹۱
۲ صراحت و روشنی اهداف	(۰/۹۱، ۰/۱۵، ۰/۰۵)	۰/۸۹
۳ کارایی و اثربخشی دولت	(۰/۸۵، ۰/۱۵، ۰/۰۸)	۰/۸۳
۴ فساد ستیزی	(۰/۹۰، ۰/۱۶، ۰/۰۵)	۰/۸۸
۵ عدالت خواهی و عدالت گستری	(۰/۹۱، ۰/۱۵، ۰/۰۵)	۰/۸۸
۶ مسئولیت پذیری و پاسخگویی	(۰/۹۵، ۰/۱۵، ۰/۰۳)	۰/۹۲
۷ همگرایی راهبردها با خط مشیهای دولت	(۰/۲۴، ۰/۰۹، ۰/۱۳)	۰/۲۰

با توجه به فرمول ۴، میزان اختلاف نظر خبرگان در مراحل دوم و سوم به این شرح است:

جدول ۱۰: میزان اختلاف دیدگاه خبرگان در نظرسنجی مرحله دوم و سوم

عوامل	مرحله اول	مرحله دوم	اختلاف مراحل ۲ و ۳
۱ خدا محوری	۹۰	۹۱	۰۱
۲ صراحت و روشنی اهداف	۸۷	۸۹	۰۲
۳ کارایی و اثربخشی دولت	۸۲	۸۳	۰۱
۴ فساد ستیزی	۸۷	۸۸	۰۱
۵ عدالت خواهی و عدالت گستری	۸۵	۸۸	۰۳
۶ مسئولیت پذیری و پاسخگویی	۹۱	۹۲	۰۱
۷ همگرایی راهبردها با خط مشیهای دولت	۲۱	۲۰	۰۱

همان طور که جدول نشان می دهد میزان اختلاف نظر خبرگان در مراحل دوم و سوم از حد آستانه خیلی کم (۰.۱) کمتر است؛ لذا نظرسنجی در این مرحله متوقف شد.

شکل ۵: مقایسه نتایج مراحل دوم و سوم نظرسنجی

از بین عوامل یاد شده، عامل همگرایی راهبردها با خط مشی‌های دولت به دلیل مخالفت بیشتر خبرگان و کسب امتیاز ۰/۲۰، که در دامنه خیلی کم قرار دارد از الگوی مفهومی پژوهش حذف شد؛ بنابراین طی سه مرحله نظرسنجی از ۱۷ عامل، دو عامل همگرایی و کاهش فقر از الگوی مفهومی نهایی پژوهش حذف، و الگوی نهایی با ۱۵ عامل شد که در بخش مبانی نظری ارائه گردید.

شکاف پژوهشی

با توجه به مبانی و مباحث نظری، اگرچه مطالعات متعددی درباره بررسی حکمرانی خوب و تبیین شاخصهای آن صورت گرفته است به‌طور کلی شکاف تحقیقاتی زیر را می‌توان در زمینه الگوها و پژوهش‌ها شده در نظر گرفت:

- ۱ - در الگوهای مختلف حکمرانی خوب، تقسیم‌بندی مناسبی از فرایندهای محوری و زیر فرایندهای منابع انسانی صورت نگرفته و اغلب به شاخصهای آن پرداخته شده است.
- ۲ - اغلب الگوهای حکمرانی خوب فاقد ساختار سیستمی مناسب است و اجزای اصلی آن (ورودی، فرایند، خروجی، پیامد و بازخورد) مشخص نشده است.
- ۳ - عوامل و شاخصهای الگوی حکمرانی خوب با نیازها و ویژگیهای کشورهای خاصی متناسب است و نمی‌توان از آن در سایر کشورها با همان شاخص و روش به ارزیابی اقدام کرد.
- ۴ - اغلب الگوها حالت ایستا دارد و پویایی کافی برای انطباق با عوامل و متغیرهای محیطی و فرهنگی ندارد.
- ۵ - در پژوهشهای مربوط به حکمرانی خوب از الگوهای ریاضی مناسبی به منظور استخراج شاخصها و زیر شاخصهای آنها بهره‌گیری نشده است.
- ۶ - در پژوهشها ارتباط متغیرهای حکمرانی خوب و تأثیری که برهم دارند، مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته است.

بحث و نتیجه گیری

با توجه به تغییرات روز افزون جامعه بشری و تغییر در انتظارات افراد جامعه به نظر می‌رسد ارائه نسخه واحد الگوی حکمرانی خوب نمی‌تواند برای تمامی کشورها و سازمانهای آنها پاسخگو باشد و در این میان بهره‌گیری از الگوی بومی تا حد زیادی خلأها را پر می‌کند. همان‌طور که در مقدمه اشاره شد، شیوه رهبری و حکمرانی تابعی از ارزشهای حاکم بر بافت سازنده جامعه، و بدیهی است چگونگی ماهیت عناصر تشکیل‌دهنده جامعه، خود نوع خاصی از نظام ارزشی و شیوه خاص حکمرانی را اقتضا می‌کند. الگوی حکمرانی خدامدار می‌تواند زمینه را به منظور توسعه جامعه اسلامی ایران و بهبود سطح مدیریتی سازمانهای ایرانی فراهم سازد. این الگو ضمن برخورداری از ساختار سیستمی جامع، جهتگیری نوینی در الگوی حکمرانی خوب دارد و باعث تعالی پایدار این الگو خواهد شد. در این پژوهش برای اولین بار الگویی از حکمرانی ارائه شد که علاوه بر اینکه معیارهای جهانی حکمرانی را شامل می‌شود، معیارهای حکومت شایسته اسلامی را نیز در بر می‌گیرد. این جدول به مقایسه معیارهای الگوی حکمرانی خدامدار با سایر الگوها یا پژوهشهای مشابه می‌پردازد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۱۱: مقایسه عناصر الگوی پیشنهادی پژوهش با سایر پژوهشهای مشابه

ارائه الگوی حکمرانی خدامدار	خدامحوری، صراحت و روشنی در اهداف، مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی، عدالت‌خواهی و عدالت‌گستری، کنترل و نظارت بر عملکرد زیر مجموعه، کاهش فقر، تأمین آزادی مشروع مردم، ثبات سیاسی، اثربخشی و کارایی دولت، حاکمیت قانون، اهتمام به علم و پیشرفت علمی، مشارکت، مبارزه با فساد، شفافیت اطلاعاتی، شایسته‌سالاری، دوام و پایداری
آل کجیاف و دنیوی (۱۳۹۱) در پژوهشی تحت عنوان "حکمرانی مطلوب از منظر قرآن و نهج البلاغه با تأکید بر پاسخگویی" به بررسی پاسخگویی به‌عنوان عامل اصلی در برقراری حکمرانی خوب اسلامی پرداخته‌اند.	پاسخگویی در برابر خداوند پاسخگویی در برابر مردم شامل زیر عوامل: ارتباط مستقیم با مردم، گزارش به مردم و نقد‌پذیری
جاسبی و نفری (۱۳۸۸)، در مقاله "طراحی الگوی حکمرانی خوب بر پایه نظریه سیستم‌های باز" به طراحی الگوی حکمرانی خوب پرداختند. در الگوی پیشنهادی، دولت، جامعه مدنی و بخش خصوصی بازیگران و فعالان اصلی سامانه حکمرانی به‌شمار می‌روند.	اثربخشی و کارایی در هرکدام از خرده سیستم‌های سیاسی - اجتماعی، اقتصادی و اداری - ساختاری
برنامه توسعه سازمان ملل (۲۰۰۲؛ ۱۹۹۷)، در بیانیه‌ای با تأکید بر دو هدف توسعه سیاسی و توسعه اقتصادی، عوامل حکمرانی خوب را بدین شرح معرفی نمود:	مشارکت، عدالت و برابری، شایستگی، کارایی و اثربخشی، پاسخگویی، شفافیت، حکومت قانون و مسئولیت‌پذیری
نوبری و همکاران (۱۳۸۹)، در پژوهشی تحت عنوان "حکمرانی خوب شهری، ضرورت تردید ناپذیر"، چهار عامل کلی روبه‌رو را به همراه ۱۹ زیرشاخص مورد بررسی قرار دادند و بدین ترتیب الگوی حکمرانی خوب شهری ارائه کردند.	کارایی، برابری، مشارکت، حسابرسی، امنیت.
بانک جهانی	مشارکت و همکاری، عدالت و برابری، مالکیت، محاسبه‌پذیری، شفافیت، حکومت قانون
وانسانت (۲۰۰۱) در مقاله‌ای تحت عنوان "همکاری به منظور برقراری حکمرانی خوب"، این عوامل را برای دستیابی به حکمرانی پایدار ضروری دانسته است.	پایداری، عدم تمرکز، امنیت، مشارکت مدنی، شهروندمداری، عدالت و برابری، کارایی، پاسخگویی، شفافیت

الگوی حکمرانی خدامدار برخلاف حکومت‌های رایج زمان ما، که هدف آنها قدرت و ریاست و کسب امتیازات مادی است و به معنویات مردم هیچ توجهی ندارند، می‌تواند عملکرد سازمان‌های ایرانی را بهبود بخشد و جامعه را در مسیری رهنمون سازد که کمال نهایی و سعادت حقیقی یا همان قرب الی‌الله به دست آید. علت آن هم این است که حاکم در حکمرانی خدامدار به مردم بسیار نزدیک است و مانند پدری مهربان برای سعادت و کمال آنها می‌کوشد؛ چرا که حکمرانی را مقدمه و زمینه‌ساز کمال و سعادت دنیا و آخرت می‌داند، نه هدف نهایی.

منابع فارسی

- قرآن کریم. ترجمه ناصر مکارم شیرازی (۱۳۷۳). قم: دارالقرآن الکریم.
- نهج البلاغه (۱۳۸۰) ترجمه محمد دشتی. قم: انتشارات مشهور.
- آذر، عادل؛ فرجی، حجت (۱۳۸۱). علم مدیریت فازی. مرکز مطالعات و بهره‌وری ایران. تهران: انتشارات اجتماع.
- آل کجیاف، حسین؛ فرج دنیوی، حسن (۱۳۹۱). حکمرانی مطلوب از منظر قرآن و نهج البلاغه با تاکید بر پاسخگویی. فصلنامه مطالعات قرآنی. دوره ۳. ش ۱۰: ۳۱ تا ۴۶.
- ابراهیم‌زاده، عیسی؛ اسدیان، مرتضی (۱۳۹۲). تحلیل و ارزیابی میزان تحقق‌پذیری حکمرانی خوب شهری در ایران. مجله جغرافیا و آمایش شهری - منطقه‌ای. ش ۶.
- اخوان، پیمان؛ خادم‌الحسینی، سید پیمان (۱۳۹۲). تبیین مدیریت دانش از دیدگاه اسلام. دوفصلنامه علمی - پژوهشی مدیریت اسلامی. س ۲۱. ش ۲: ۹۹ تا ۱۲۶.
- اصغریور، محمدجواد (۱۳۸۲). تصمیم‌گیری گروهی و نظریه بازیها با نگرش تحقیق در عملیات. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- امینی، علی‌اکبر (۱۳۸۷). چگونه واژگان بازیچه دست سیاست می‌شوند. مجله علوم سیاسی و روابط بین‌الملل. ش ۲۵۵ و ۲۵۶.
- ایزدی فرد، علی‌اکبر؛ کاویار، حسین (۱۳۸۹). مسئولیت‌پذیری کارگزاران و مدیران از دیدگاه امام علی (ع) با تأکید بر عوامل اخلاق حرفه‌ای. پژوهشنامه علوی. س اول. ش ۲: ۱-۲۰.
- بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۶). بررسی نقش خدامحوری در معماری مسلمانان. نشریه بین‌المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران. ش ۵. ج ۱۸: ۴۴.
- پورطهماسبی، سیاوش؛ تاجور، آذر (۱۳۸۹). ویژگی‌ها و وظایف کارگزاران در نهج البلاغه. پژوهشنامه علوی. س اول. ش ۲: ۲۱ تا ۴۲.
- ثواب، جهانبخش (۱۳۹۱). مبانی و شاخصه‌های حکومت علوی. پژوهشنامه علوی. س سوم. ش دوم: ۱ تا ۲۵.

- جاسبی، جواد؛ نفری، ندا (۱۳۸۸). طراحی الگوی حکمرانی خوب بر پایه نظریه سیستم های باز. فصلنامه علوم مدیریت ایران. ش ۱۶.
- جمعی از مترجمان (۱۳۷۷). ترجمه تفسیر جوامع الجامع. ج ۱. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). جامعه در قرآن. قم: مرکز نشر اسراء.
- دانایی فرد، حسن؛ الوانی، سید مهدی؛ آذر، عادل (۱۳۹۱). روش شناسی پژوهش کمی در مدیریت: رویکردی جامع. چ ششم. تهران: صفار - اشراقی.
- سامتی، مرتضی؛ رنجبر، همایون؛ محسنی، فضیلت (۱۳۹۰). تحلیل تأثیر شاخص های حکمرانی خوب بر شاخص توسعه انسانی. فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی. س اول. ش چهارم.
- طاهری عطار، غزاله؛ سعیدآبادی، علی اصغر؛ پورعزت، علی اصغر (۱۳۹۲). ملت سازی در اندیشه و اخلاق حکمرانی امام خمینی (ره). دو فصلنامه علمی - پژوهشی مدیریت اسلامی. س ۲۱. ش ۱: ۱۹۳ تا ۲۱۸.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷). ولایت و زعامت در اسلام. ج ۲.
- فراهانی، عاطفه (۱۳۸۶). مطالعات قومی: مفاهیم و نظریه ها. پژوهشنامه، ش ۸.
- مبارک، اصغر؛ آذریبوند، زیبا (۱۳۸۸). نگاهی به شاخص های حکمرانی خوب از منظر اسلام و تأثیر آن بر رشد اقتصادی. فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی. س نهم. ش ۳۰.
- مراغی، احمد ابن مصطفی (۱۹۸۵). تفسیر المراغی. ج ۲. بیروت: دار احیا التراث العربی.
- مقدسی، علیرضا (۱۳۸۹). کاربرد حکمرانی شایسته در فساد ستیزی. نشریه سیاسی - اقتصادی. ش ۲۸۲-۲۸۱.
- میدری، احمد؛ خیرخواهان، جعفر (۱۳۸۳). حکمرانی خوب، بنیان توسعه. تهران: مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی ایران.
- میدری، احمد (۱۳۸۵). مقدمه ای بر نظریه حکمرانی خوب. فصلنامه رفاه اجتماعی. ش ۲۲.
- نادری، محمد مهدی (۱۳۹۰). حکمرانی خوب؛ معرفی و نقدی اجمالی. س اول. ش اول: ۶۹ تا ۹۳.
- ناظم بکایی، محسن (۱۳۸۲). فقر از دیدگاه علی (ع). همایش رفتار شناسی علوی در گستره مدیریت. تهران: دانشگاه شاهد.
- نصراصفهانی، مهدی؛ نصراصفهانی، علی (۱۳۸۹). شایسته سالاری در مدیریت جامعه با تاکید بر اندیشه های سیاسی امام علی (ع). معرفت سیاسی. س دوم. ش دوم: ۱۴۱ تا ۱۶۰.
- نوبری، نازک؛ رحیمی، محمد (۱۳۸۹). حکمرانی خوب شهری، یک ضرورت تردید ناپذیر. مجله دانش شهر. ش ۱۱.
- واثقی، قاسم (۱۳۸۰). اخلاق در مدیریت. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

منابع انگلیسی

- Cheng , Ching-Hsue& Lin , Yin (2002).Evaluating the best mail battle tank using fuzzy decision theorywith linguistic criteria evaluation. European Journal of Operational Research , vol.142, p.147
- Huther, John W. and George B. Shah (2000), Applying a Simple Measure of Good Governance, International Journal of Social Economics, Vol25.
- Kardos Michaela (2012). the reflection of good governance in sustainable developmentStrategies. Procedia - Social and Behavioral Sciences. 58 : 1166 – 1173
- Lyon, p (2000)Partnership for Good Governance in the 21st Century, Australian Journal of Public Administration, Vol. 59
- Mobius, M,(2001), Good Governance is a Global Challenge, Corporate Board, Vol. 22.
- Roy, k. c, & Tisdell, C.A, (1998), Good Governance in Sustainable Development: the Impact of Institutions, International Journal of Social Economics, Vol. 25.
- Taylor, D, W, Fact, Myths &Mosters,(2000), Understanding Principles of Good Governance, The International Journal of Public Sector Management, Vol. 13.
- Vansant, J. (2001). Cooperation for Good Governance. July. Terry Sanford Institute of public policy.
- Weiss, T (2000). Good Governance and Global Governance. Third World Quarterly, Vol. 21. Wwww. World- Governance.org

